

مرکز جهانی علوم اسلامی

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته فقه و معارف اسلامی

عنوان:

پژوهشی در حقیقت و معنای عبادت و عبودیت

استاد راهنما:

حجة الاسلام و المسلمین احمد رضا مفتح

استاد مشاور:

حجة الاسلام و المسلمین رضا حبیبی

دانش پژوه:

علی ناصری فرد

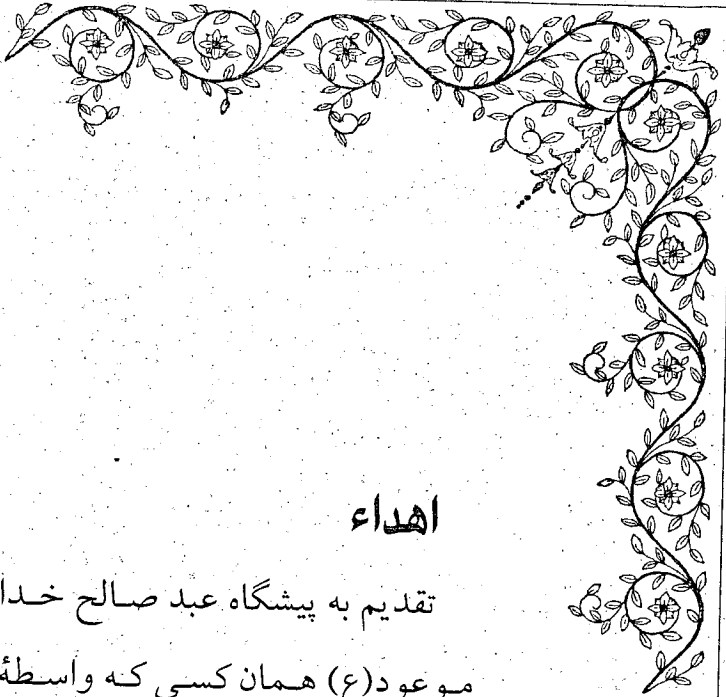
سال ۱۳۸۳

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی

شماره ثبت: ۱۰۴۷

تاریخ ثبت:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اهداء

تقديم به پیشگاه عبد صالح خدا حضرت مهدی
موعود(ع) همان کسی که واسطه فیض معبود بر
بندگان است.

همان کسی که قیام او زمینه ساز امنیت برای عبادت
و عبودیت معبود یکتاست.

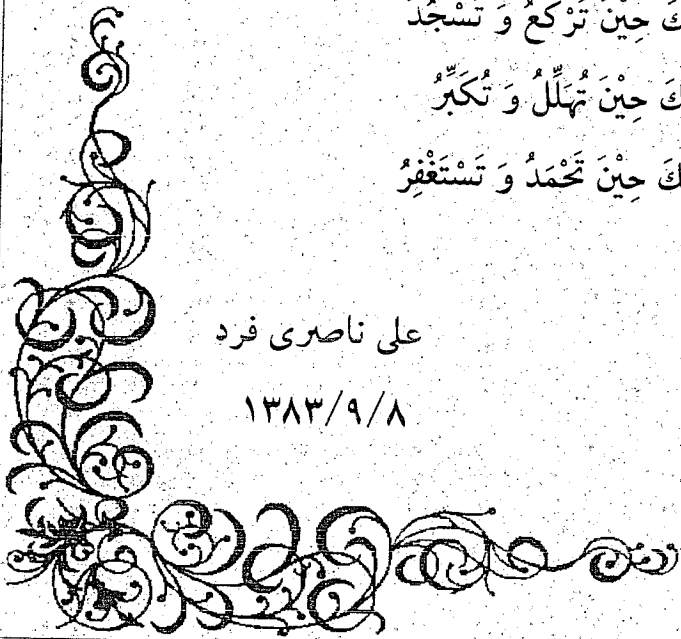
السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا تَالِي كِتَابِ اللَّهِ وَ تَرْجُمَانِهِ

السَّلَامُ عَلَيْكَ حِينَ تُصَلِّي وَ تَقْنُتُ

السَّلَامُ عَلَيْكَ حِينَ تَرْكَعُ وَ تَسْجُدُ

السَّلَامُ عَلَيْكَ حِينَ تَهْتَلِلُ وَ تُكَبِّرُ

السَّلَامُ عَلَيْكَ حِينَ تَحْمَدُ وَ تَسْتَغْفِرُ

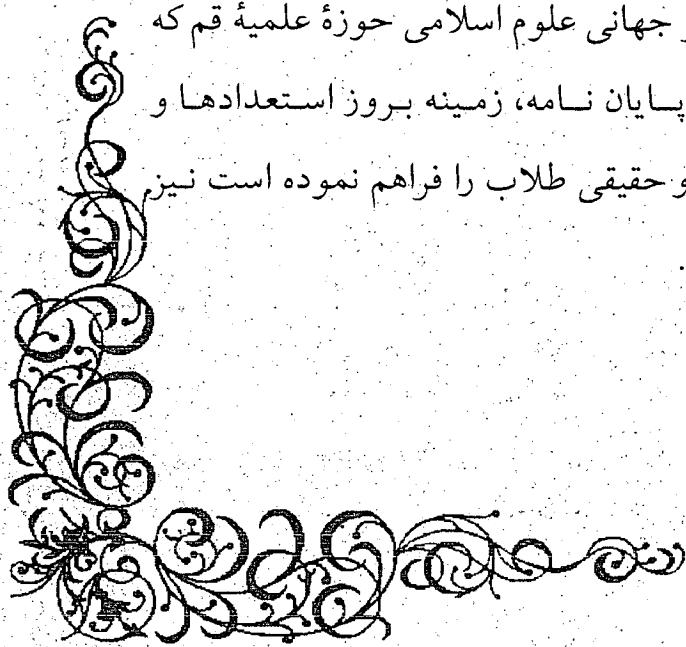
علی ناصری فرد

۱۳۸۳/۹/۸

تشکر:

اینجانب لازم می‌دانم، از باب «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْخُلُقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ»، از استاد راهنما جناب آقای احمد رضا مفتاح که راهنمائی‌های راهگشایانه و رفتار صمیمانه‌ای را در رابطه با این پایان نامه با بنده داشته و امکانات کتابخانه تخصصی مرکز تحقیقات و مطالعات ادیان و مذاهب را در اختیارم قرار دادند. و از استاد مشاور جناب آقای رضا حبیبی که مشاور و همکار بسیار خوبی برای بنده بوده‌اند نهایت تقدیر و تشکر را بنمایم. و همچنین از مرکز جهانی علوم اسلامی حوزه علمی قم که با تشکیل واحد پایان نامه، زمینه بروز استعدادها و فعالیت‌های تحقیقی و حقیقی طلاب را فراهم نموده است نیز تقدیر و تشکر را دارم.

چکیده:

پایان نامه پژوهشی در حقیقت و معنای عبادت و عبودیت به طور کلی در سه بخش و هر بخشی به چند فصل و هر فصلی هم دارای قسمت‌های مختلفی است که چکیده آن به قرار ذیل است.

بخش اول: راجع به عبادت است که دارای چهار فصل می‌باشد.

فصل اول: در معنی عبادت است. در این فصل گفته می‌شود که معنی لغوی عبادت، اطاعت و خضوع است و معنی اصطلاحی آن نیز نوعی رابطه و بیان احساسات با معبود است.

فصل دوم: در اهمیت عبادت است. در این فصل گفته می‌شود که هدف از بعثت انبیاء، هدف از خلقت انسان‌ها و نیاز مشترک همه موجودات عالم عبادت است.

فصل سوم: در حقیقت عبادت است. در این فصل گفته می‌شود که حقیقت عبادت، اظهار نهایت خضوع در مقابل معبود در حد انقطاع از خلق و حضور در محضر حق است. و این حقیقت نیز با اخلاص، عینیت پیدا می‌کند. البته خضوع ما شیعیان در مقابل بزرگان دین مان، چون به قصد الوهیت نیست، شرک نبوده و لذا هیچ تعارضی با اخلاص در عبادت ندارد.

فصل چهارم: در آثار عبادت است. در این فصل گفته می‌شود که در اثر عبادت،

هیچگاه انسان از یاد خدا غافل نشده و موجب رسیدن او به مقام یقین، شهود، قرب الهی و استجاب دعا نیز می‌گردد. علاوه بر آن، عبادت، بیماری‌های جسمی، روحی، اجتماعی، اقتصادی و... را نیز درمان می‌کند.

بخش دوم: راجع به عبودیت است که دارای چهار فصل می‌باشد.

فصل اوّل: در معنی عبودیت است. در این فصل گفته می‌شود که معنی لغوی عبودیت، اطاعت و خضوع است و معنی اصطلاحی آن، بندگی و فرمانبرداری بی‌قید و شرط از مولا است.

فصل دوّم: در اهمیت عبودیت است. در این فصل گفته می‌شود که عبودیت، پیمان ازلی الهی، ملاک رسالت و امامت، بهترین توصیف خداوند از انسان و وظیفه مشترک همه موجودات عالم است.

فصل سوّم: در حقیقت عبودیت است. در این فصل گفته می‌شود که حقیقت عبودیت، وابستگی و فقر مطلق در مقابل معبود و تسلیم و رضایت مطلق در مقابل اوامر و خواسته‌های اوست. و عبدی را که چنین حالتی را همراه با نهایت اخلاص داشته باشد، عبد الله می‌گویند. البته، اطاعت ما شیعیان از بزرگان دین مان، چون به قصد ربوبیت است، شرک نبوده و لذا هیچ تعارضی با اخلاص در عبودیت ندارد.

فصل چهارم: در آثار عبودیت است. در این فصل گفته می‌شود که، عبودیت، علاوه بر داشتن آثار عبادت، موجب دستیابی عبد به بهشت، رحمت و علم الهی، عدم تسلط شیطان بر او، عدم عصیان و نافرمانی او و موجب رسیدن به قدرت و توانایی عبد نیز می‌گردد.

بخش سوم: راجع به عبادت و عبودیت یعنی موضوعات مشترک بین این دو است که دو فصل دارد.

فصل اول: راجع به رابطه عبادت با عبودیت است. در این فصل گفته می‌شود که هر عبادتی عبودیت نیست ولی هر عبودیتی عبادت هست. در اسلام عبودیت برتر و حتی مقدم بر عبادت است و لذا اصل دین بر عبودیت استوار است نه عبادت.

فصل دوم: راجع به عبادت و عبودیت مطلوب و ممنوع است. در این فصل گفته می‌شود که عبادت و عبودیتی صحیح و مطلوب مولا است که بدون افراط و تفریط و فقط طبق دستور انجام گرفته باشد. یعنی عبد در انجام آن تعبد داشته و هیچگونه محدودیت، بدعت و تحریفی در آن به وجود نیاورد. در غیر این صورت، آن عبادت و عبودیت، ممنوع و مردود مولا خواهد بود.

فهرست مطالب

□	چکیده:.....
۱	کلیات.....
۱	پیشگفتار.....
۲	ضرورت موضوع.....
۴	انگیزه انتخاب موضوع.....
۴	روش تحقیق.....
۵	پیشینه تحقیق.....
۶	منابع تحقیق.....

بخش اول: عبادت

۹	فصل اول: معنی عبادت.....
۱۰	معنی لغوی عبادت.....
۱۰	معنی اصطلاحی عبادت.....
۱۵	فصل دوم: اهمیت عبادت.....
۱۶	عبادت، هدف از بعثت انبیاء.....
۱۸	عبادت، هدف از خلقت انسانها.....
۱۹	۱- بررسی و تحلیل آیه خلقت.....
۲۵	۲- عدم تعارض این آیه با آیات دیگر.....
۲۶	۳- عدم لغو عبادت با وجود تارک العبادة.....
۲۹	۴- بی نیازی خداوند به عبادت انسانها.....

۳۳	عبادت، نیاز مشترک همه موجودات
۳۳	۱- عبادت انسان‌ها
۳۵	۲- عبادت اجنه
۳۶	۳- عبادت فرشتگان
۳۸	۴- عبادت حیوانات
۳۹	۵- عبادت جمادات
۴۱	۶- چگونگی عبادت غیر انسان‌ها
۴۸	فصل سوم: حقیقت عبادت
۵۰	۱- اظهار نهایت خضوع و خشوع
۵۳	۲- انقطاع از خلق و حضور در محضر حق
۵۸	اخلاص در عبادت
۶۲	مراتب اخلاص در عبادت
۶۳	۱- عبادت شاکرین
۶۳	۲- عبادت ناظرین
۶۴	۳- عبادت متقرین
۶۵	۴- عبادت مستحقین
۶۶	۵- عبادت محبین
۶۸	پاسخ به شبهه اخلاص در عبادت
۷۸	فصل چهارم: آثار عبادت
۷۹	۱- عدم غفلت از یاد خدا
۸۰	۲- رسیدن به مقام یقین و شهود
۸۱	۳- رسیدن به قرب الهی و استجاب دعا
۸۲	۴- درمان بیماری‌های روانی
۸۴	۵- درمان بیماری‌های جسمی
۸۶	۶- درمان امراض اجتماعی
۸۶	۷- درمان امراض اقتصادی

بخش دوم: عبودیت

۸۹	فصل اول: معنی عبودیت
۹۰	معنای لغوی عبودیت
۹۰	معنای اصطلاحی عبودیت
۹۳	فصل دوم: اهمیت عبودیت
۹۴	عبودیت، عهد و پیمان الهی
۹۷	عبودیت، ملاک رسالت و امامت
۹۹	عبودیت، بهترین توصیف خداوند از انسان
۱۰۲	عبودیت، وظیفه مشترک همه موجودات
۱۰۳	فصل سوم: حقیقت عبودیت
۱۰۴	۱- وابستگی و فقر مطلق
۱۰۶	۲- تسلیم و رضایت مطلق
۱۱۲	اخلاص در عبودیت
۱۱۴	۱- عبد الله، بنده مخلص
۱۱۶	۲- عبد اله، بنده مشرک
۱۱۹	پاسخ به شبهه اخلاص در عبودیت
۱۲۵	فصل چهارم: آثار عبودیت
۱۲۶	۱- دستیابی به رحمت و علم الهی
۱۲۷	۲- عدم تسلط شیطان
۱۲۸	۳- عدم عصیان و نافرمانی
۱۲۹	۴- رسیدن به قدرت و توانایی
۱۳۲	۵- بهشت جاویدان و نعمت‌های بیکران

بخش سوم: عبادت و عبودیت

۱۳۴	فصل اول: رابطه عبادت با عبودیت
۱۳۵	تقدم و برتری عبودیت بر عبادت
۱۴۱	بنا و اصل دین بر عبودیت است
۱۴۴	فصل دوم: عبادت و عبودیت مطلوب و ممنوع
۱۴۵	افراط و تفریط در عبادت و عبودیت
۱۵۱	بدعت و تحریف در عبادت و عبودیت
۱۵۴	تعبد در عبادت و عبودیت
۱۵۶	۱- تعبد در افکار
۱۵۷	۲- تعبد در گفتار و نوشتار
۱۵۸	۳- تعبد در کردار
۱۶۰	حدود و مرزهای عبادت و عبودیت
۱۶۳	نتیجه نهایی بحث
۱۶۶	فهرست منابع
۱۶۶	منابع فارسی
۱۶۹	منابع عربی

کلیات

﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَخَاتَمِ النَّبِيِّينَ، أَبِي الْقَاسِمِ مُحَمَّدٍ وَعَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ الطَّاهِرِينَ الطَّاهِرِينَ الْمُعْصومِينَ. سَيِّدًا بَقِيَّةَ اللَّهِ الْأَعْظَمِ، رُوحِي وَارْوَاخُنَا لَهُ الْقَدَاءَ اللَّهُمَّ مَكَّنْ لَهُ دِينَهُ الَّذِي ارْتَضَيْتَهُ وَ لَهُ وَ أَبْدِلْهُ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِ أَمْنًا يَعْبُدُكَ لَا يُشْرِكُ بِكَ شَيْئًا.

پیشگفتار

عبادت تنها وسیله‌ای است که هر انسانی می‌تواند به وسیله آن با خالق هستی، ارتباط برقرار کرده و با او راز و نیاز کند. و عبودیت نیز تنها وسیله‌ای است که می‌توان به وسیله آن این ارتباط را استمرار داده و ابدی نمود.

عبادت تنها راه گام برداشتن در مسیر تکامل و قرب الهی است. و عبودیت نیز تنها راهی است که به وسیله آن می‌توان تمامی درجات را کامل کرده و به لقاء الله رسید.

در اهمیت عبادت و عبودیت همین بس که از ابتدای خلقت وجود داشته و تنها فصل مشترک جمیع موجودات عالم نیز می‌باشد. و لذا نه تنها در دین اسلام، که در تمام ادیان الهی و حتی غیر الهی نیز مورد توجه، عنایت و تأکید ویژه قرار دارد. تا جائی که سرنوشت همه انسانها و موجودات، در همه ادیان به عبادت و عبودیت مشروط شده

است. یعنی اگر کسی یا موجودی عبادت و عبودیت را به نحو احسن انجام داده و حقیقت آن را درک کرده باشد، سعادت و خوشبختی ابدی را برای خود فراهم کرده است. مثل انبیاء، اولیاء، و مؤمنین. ولی اگر نسبت به آن بی تفاوت بوده و حقیقت آن را انکار کند گرفتار شقاوت و بدبختی ابدی خواهد شد مثل کافرین، مشرکین و ابلیس.

پیامبران الهی با توجه به همین نکته و اهمیت آن، اولین پیام و دعوتشان در بین مردم، عبادت و عبودیت معبود حقیقی، یکتاپرستی و پرهیز از هرگونه شرک و خداپرستی بوده است. زیرا آنها می دانستند که سعادت و شقاوت همه انسانها وابسته به نگرش و بینش آنها نسبت به عبادت و عبودیت است. گذشته از آن چنانچه این مسئله در بین مردم حل شود. تمامی مشکلات و مصیبت‌ها، فسادها و ناهنجاریها، اضطراب‌ها، نگرانی‌ها و سایر امراض روحی و روانی افراد و جامعه حل خواهد شد. زیرا دیگر انسان خود را پوچ و سرگردان ندانسته، بلکه با عبادت پروردگار و عبودیت و بندگی او «خليفة الله» گشته و به این شکل به اوج عزت و جاودانگی خواهد رسید.

ضرورت موضوع

با مقدمه‌ای که ذکر شد تا حدودی با اهمیت عبادت و عبودیت آشنا شدیم. حال این عبادت و عبودیت چه معنی و مفهومی دارد؟ روح و حقیقت آن چیست؟ چگونه باید آن را انجام دهیم؟...

در طول تاریخ هر کس یا هر گروهی بنا بر عقیده و برداشت خودشان، از عبادت و عبودیت تعاریفی نموده و بر همان اساس و مبنا نیز اعمال و مناسکشان را انجام می دادند. نتیجه آن، بدعت‌ها، تحریف‌ها، افراط‌ها و تفریط‌هایی است که تاکنون در این

زمینه صورت گرفته و لذا با شبهات فراوانی در این زمینه روبرو هستیم. مثلاً عده‌ای رقص، پایکوبی و حرکات دسته جمعی را عبادت می‌دانند و عده‌ای رکوع، سجود و به خاک افتادن را عبادت می‌دانند. عده‌ای فقط دعا کردن، ذکر و ورد گفتن را عبادت می‌دانند و عده‌ای فقط ساختن مسجد و مدرسه و کارهای عملی را عبادت می‌دانند. عده‌ای فقط به گوشه‌ای رفتن و عزلت گزیدن را عبادت می‌دانند و عده‌ای فقط تشکیل خانواده، در اجتماع رفتن و خدمت به خلق را عبادت می‌دانند. در رابطه با معبود نیز عده‌ای سنگ، چوب، آتش، ستاره، گاو و... را معبود می‌دانند و عده‌ای نیز خداوند خالق، رازق و... را معبود می‌دانند. حال عقیده و نظر کدامیک از اینها صحیح است؟ به چه عمل یا رفتاری عبادت و عبودیت گفته می‌شود؟ باید چه کسی را عبادت کرده و بنده او باشیم؟ حقیقت عبادت و روح عبودیت کدام است؟ چه انحرافات و بدعت‌هایی در این رابطه صورت گرفته است؟ آیا عبادت همان عبودیت است یا با هم فرق دارند؟ اصلاً عبادت و عبودیت چه فایده و ثمره‌ای دارد؟ و...

جهت پاسخ‌گویی به این مسائل، ضرورت ایجاب می‌کرد تا بر اساس آیات، روایات و نظریات علماء و بزرگان دین، تحقیقی جامع، پیرامون عبادت و عبودیت صورت گرفته و حقیقت آن کاملاً روشن و مشخص گردد.

خصوصاً احساس نیاز و گرایش شدیدی که امروزه در سطح جامعه به ویژه در نسل جوان نسبت به مسائل عبادی مشاهده می‌شود. مثل حضور پر شور مردم در مسجد مقدس جمکران و سایر اماکن مذهبی، استقبال گسترده از مراسم اعتکاف در مساجد جامع سراسر کشور، برگزاری با شکوه دعای ندبه، دعای عرفه و... که سال به سال با استقبال بیشتری روبه رو می‌گردد؛ ضرورت این بحث را بیش از پیش روشن‌تر می‌کند.

انگیزه انتخاب موضوع

انگیزه اصلی که بنده را به تحقیق این موضوع واداشت، حاصل گردهمایی و اردویی بود که با ائمه جماعات مدارس آموزش و پرورش استان قم در مشهد مقدس داشتم. در آنجا یکی از اساتید در رابطه با مسائل عبادی، نکته ظریفی را بیان کرده و گفتند: عبودیت روح عبادت است این مطلب سخت مرا به خودم مشغول کرده بود که چگونه عبودیت روح عبادت است؟ مگر عبودیت با عبادت فرق دارد؟ اصل با عبادت است یا عبودیت؟ این سوالات همیشه در ذهن من وجود داشت و به دنبال جواب آن می گشتم. تا اینکه از طرف مرکز جهانی علوم اسلامی حوزه علمیه قم موضوعات مختلفی جهت پایان نامه طلاب اعلام شد. «پژوهشی در حقیقت و معنای عبادت و عبودیت» یکی از موضوعاتی بود که در بین موضوعات به چشم می خورد، به همین خاطر همانند گذشته ای آن را پیدا کرده و انتخاب نمودم. اینک بسیار خوشحالم که توانستم جواب اصلی خودم را در این تحقیقات به دست آورده و با حقایق بیشتری در این زمینه آشنا شدم.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پایان نامه، از نوع توصیفی تحلیلی است. زیرا در رابطه با هر موضوعی، ابتدا دیدگاهها و نظریات مختلف علماء به نحو توصیفی بیان شده و در نهایت، رأی صحیح و مورد نظر خودم را با تحلیل از کلیه آراء انتخاب و با استناد به آیات و روایات، جمع بندی و نتیجه گیری می کردم البته از جهتی دیگر، روش تحقیق در این پایان نامه، از نوع کتابخانه ای نیز می باشد. زیرا منبع کلیه مطالب آن، از کتب موجود در کتابخانه ها تهیه و جمع آوری شده است.

پیشینه تحقیق

در رابطه با موضوع عبادت و عبودیت، از آنجا که از نظر قدمت از ابتدای خلقت در تمامی زندگی انسانها وجود داشته، انتظار می‌رفت کتابهای مختلفی نیز در این رابطه وجود می‌داشت متأسفانه به غیر از کتابهای فقهی فقهاء (که بحث عبادت جزء ارکان مباحثشان بوده و کاملاً فقهی و اصولی است) و تفاسیر قرآن کریم که می‌بایست ذیل آیات عبادات توضیح تفسیرانه‌ای بدهند) کتاب جامع و کاملی که تمام ابعاد عبادت را مورد بررسی قرار داده باشد، نیافتیم... و اگر هم بوده، حقیر طی این مدت به آن دسترسی پیدا نکردم. کتابهایی که بنده جهت تحقیق مورد مطالعه قرار داده‌ام، اغلب در مورد نماز، روزه، دعا، ذکر، تقوی و... یعنی مصادیق عبادت بوده و از خود عبادت که عبادت چیست؟ حقیقت آن کدام است؟ دارای چه ابعادی است؟... هیچ بحثی نشده است. در بین مصادیق نیز، اکثر قریب به اتفاق آن راجع به عبادت بود و از عبودیت خیلی به ندرت بحثی به میان می‌آمد.

از مجموع کتبی که در رابطه با موضوع عبادت و عبودیت مطالعه داشتم. دو کتاب به نام پرتوئی از اسرار نماز نوشته حجة الاسلام محسن قرائتی و طهارت روح (مجموع مباحث استاد مطهری راجع به عبادت که به وسیله آقای حسین واعظی نژاد گرد آوری شده بود) تقریباً بحث‌های جامع‌تر و کاملتری نسبت به بقیه داشت و بعضی از ابعاد مختلف عبادت و عبودیت را مطرح کرده بودند... البته اولی به صورت منظم و دسته بندی شده و دومی نامنظم و پراکنده، و هر دو هم به عنوان مقدمه بحث نماز آن را مطرح کرده‌اند!... نه اینکه بحث مستقلی باشد به نام عبادت. کتاب کلیاتی پیرامون عبادت نوشته شهید آیه الله صدر فقط به نیاز انسان به عبادت پرداخته و دیگر توضیحی راجع به سایر ابعاد آن ندارد.

کتاب حکمت عبادات نوشته آیه الله جوادی آملی نیز همانطوری که از نامش پیداست، فقط به اسرار و علت نماز، روزه، اعتکاف و سایر مصادیق عبادت پرداخته است.

در رابطه با عبودیت، کتاب سیمای عباد الرحمن در قرآن نوشته آیه الله جهرمی، فقط دوازده ویژگی عباد الرحمن را در اواخر سوره فرقان به صورت تفسیری توضیح داده و مطلب خاص دیگری ندارد. کتاب تزکیه روح نوشته آقای سید جعفر رفیعی فقط یکی از فصل هایش را به آن اختصاص داده و راجع به معنای لغوی عبودیت و روش موفقیت سالک الی الله چند روایت و داستان ذکر کرده است.

کتاب بندگی راز آفرینش نوشته شهید آیه الله دستغیب نیز تماماً به شرح خطبه حضرت زهراء پرداخته و در ضمن بحث هایش اشاراتی به مسأله عبودیت نموده اند. باقی کتابها حرف چندانی در این رابطه نداشتند و فقط در حد معنی لغوی یا اصطلاحی عبادت یا عبودیت بحث نموده و یا یکی از ابعاد آن را به همراه چند آیه، حدیث و تذکرات اخلاقی بیان می کردند.

جزوه حاضر اگر چه عنوان آن اجازه نمی داد تا تمامی ابعاد عبادت و عبودیت مورد بررسی قرار گیرد ولیکن در رابطه با خود موضوع یعنی معنی و حقیقت آن کاملاً تحقیق شده و بعضی از ابعاد آن نیز به دقت مورد توجه قرار گرفته است. و تا جایی که امکان داشته، از آیات، روایات، نظریات مفسرین و سایر علماء در رابطه با هر موضوعی استفاده شده و مورد استنباط قرار گرفته است.

منابع تحقیق

منابع تحقیق در این پایان نامه، اغلب آیات قرآن کریم، کتب روایی مثل نهج البلاغه، صحیفه سجادیه، مصباح الشریعه، اصول کافی، وسایل الشیعه، بحار الانوار و...، کتب

تفسیر مثل المیزان، مجمع البیان، التبیان، المنار، روح المعانی، روح الجنان و روح الجنان، الصافی، فخرالرازی، نمونه و سایر تفاسیر و کتبی است که در منابع و مآخذ ذکر شده است. کتاب‌هایی را که مطالعه کرده‌ام از کتابخانه تخصصی مرکز تحقیقات و مطالعات ادیان و مذاهب، کتابخانه مدرسه حجتیه، کتابخانه مسجد قرآن و عترت (ع) کتابخانه مسجد امام حسن مجتبی (ع) و کتابخانه شخصی ام بوده است. در این رابطه راهنمائیهای استاد راهنما و استاد مشاور نیز کمک موثری بوده است.

البته شایان ذکر است به دست آوردن بعضی از این منابع با توجه به اینکه عناوین آنها با عنوان موضوع تحقیق، ربط چندانی نداشت، کار بسیار مشکلی بود. و معمولاً با مطالعه‌های پراکنده، دسترسی به این منابع صورت می‌گرفت.

ضمناً مشکلات تحصیلی و اداری حوزه، خصوصاً تغییرات مکرر برنامه‌های آن و مشکلات اقتصادی حقیر از عواملی بود که خیلی مانع پیشرفت در روند تحقیق بنده بود. به همین خاطر از مرکز جهانی استدعا دارم، در رابطه با پایان نامه، برنامه ریزی دقیقی ارائه دهند، تا طلاب بتوانند بدون سرگردانی و با فراغت بال و آسودگی بهتری تحقیقات خودشان را انجام و به پایان برسانند.

بخش اول: عبادت

فصل اول: معنی عبادت

فصل دوم: اهمیت عبادت

فصل سوم: حقیقت عبادت

فصل چهارم: آثار عبادت

فصل اول:

معنی عبادت